

ВІДГУК

офіційного опонента

на дисертацію **Симончук Олени Володимирівни**

«Соціальні класи в сучасних суспільствах:

евристичний потенціал класового аналізу»,

подану на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук
за спеціальністю 22.00.03 — соціальні структури та соціальні відносини

Актуальність обраної теми. Швидкість та глибина соціальних змін, які відбуваються у сучасному світі, формують значні виклики не тільки для окремих індивідів, організацій та суспільств, які мусять постійно навчатись жити в ресурсних, комунікативних й соціальних умовах, що швидко оновлюються. Такі зміни формують виклики пізнавальній спроможності сталих теорій, методологій та категорій, які відпрацьовані в соціальних науках, і потребують постійної верифікації й розвитку цих пізнавальних інструментів з врахуванням змін в суспільному бутті. Поглиблення соціальних нерівностей, зростання протестної мобілізації, активізація руху соціально незадоволених груп, поширення політичного популізму в різних регіонах світу, у тому числі і в Україні, призводять до збільшення очікувань змін суспільного порядку та соціальної напруги в суспільствах. В Україні ці очікування втілені трьома революціями різного характеру: 2004, 2013-14 років та президентськими виборами 2019-го року. Для пояснення такої соціальної динаміки соціологи повертаються до вивчення соціальних класів, їх агентності й соціальних відносин між ними в сучасних суспільствах. Проблематика класового аналізу представляє собою цікавий і важливий кейс соціологічного пізнання, який демонструє радикальні зміни в ставленні до його евристичних можливостей: від прагнень пояснити усе різноманіття соціального життя особливостями класової структури до аргументованих тверджень про неспроможність класової аналітичної призми висвітлити чинники соціальної поведінки людей за умов радикальних структурних змін сучасних суспільств. Сьогодні можна стверджувати, що незважаючи на

популярні на початку 1990-х років тези про «смерть класів» і розвиток позакласового суспільного устрою, у ХХІ столітті в науковій літературі впевнено звучать емпірично обґрунтований висновок про те, що «класи не тільки вижили, але й відтворюються [Kendall, 2006, 89-104]. Але якими є ці класи нової епохи радикальних соціальних, інформаційних, технологічних змін? Яким є класове структурування постсоціалістичних суспільств? Які соціальні ефекти породжує функціонування класової структури? В решті решт, які соціологічні інструменти класового аналізу краще наближують дослідників до розчаклування суспільної динаміки? Ці питання є серйозним викликом сучасній соціології. А докторське монографічне дослідження О. В. Симончук не тільки заглиблює читача (вслід за автором) у стан напруженого пошуку відповідей на питання про евристичний потенціал сучасного класового аналізу, але й пропонує обґрунтовані результати соціологічного «розчаклування» як евристичного потенціалу класового аналізу в дослідженні соціальної структури сучасних суспільств, так і динаміки класової структурації українського суспільства в період пострадянських трансформацій.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій. Представлена до розгляду дисертаційна робота є результатом тривалого фокусованого дослідження О. В. Симончук з актуальної та дискусійної проблематики, пов'язаної з класовим виміром сучасних суспільств. Монографічне дослідження є в річищі мейнстриму сучасної соціології з його орієнтованістю на порівняльні пояснювальні моделі, емпірично верифіковане знання і наполегливу емпіричну перевірку концептуальних релевантностей, що завершується продукуванням нового знання і розвитком дослідницької методології. Дослідження є комплексним, поєднує виражені риси як фундаментального, теоретико-методологічного, так і прикладного характеру, має чітку й логічну структуру.

Автор обирає об'єктом дослідження соціологічні інструменти (концепції, методології, методики, операціональні схеми) класового аналізу,

фокусується на їх спроможності розкрити і пояснити диференціацію структур можливостей та соціальні відносини в суспільстві. Автор ґрунтовно ознайомила зі спеціальною англійською літературою, широким спектром спеціальних методологій класового аналізу та їх методичних варіацій, результатами їх застосування в емпіричних дослідженнях в глобальній соціології. Для емпіричної верифікації концептуальних положень та виявлення класової динаміки в українському суспільстві автор залучає до аналізу первинні дані масштабних статистичних та соціологічних проєктів періоду 1993-2017 років, як-то дані Міжнародної організації праці, державної статистики, Європейського соціального дослідження, Міжнародної програми соціального дослідження, щорічного соціологічного опитування Інституту соціології НАН України, низки інших цільових дослідницьких проєктів. На широкому емпіричному матеріалі із застосуванням науково обґрунтованих схем класового аналізу, сучасних методів аналізу кількісних та якісних даних О. В. Симончук здійснює концептуально та методологічно виважену діагностику евристичного потенціалу класових схем, які набули розвитку в сучасній соціології, їх верифікацію на соціологічних даних українського суспільства та емпірично обґрунтовує висновки про тенденції класової структуризації сучасного українського суспільства.

Наукова новизна дисертації. Результатом дослідницької роботи стали численні здобутки концептуального і методологічного характеру, емпіричне доведення «зон відповідальності» класового аналізу в пізнанні сучасного суспільства, а також інноваційне соціологічне знання щодо структурних процесів і соціальних відносин в сучасному українському суспільстві у європейських порівняннях.

Розроблена автором концепція тематичних напрямів класового аналізу дозволяє систематизувати та узагальнити широке різноманіття аналітичного звернення до класової тематики в сучасній світовій соціології, системно висвітлити провідні напрями дослідницьких інтересів та методологічні особливості їх реалізації крізь призму фундаментальних вимірів соціального

класу, причому не тільки як аналітичної конструкції, але і як структурного, культурного і діяльнісного феномену. Запропонована концепція та її методологічний супровід, який забезпечується дисертанткою, може відіграти роль своєрідного дороговказу і методологічного посібника для дослідників класової структури сучасних суспільств.

Суттєву наукову новизну містять емпірично обгрунтовані висновки стосовно динаміки класової структури українського суспільства в період 1990-2017 рр., низку яких, на відміну від скромної позиції авторки, слід також зарахувати за рубрикою «уперше отриманих». Зокрема, виділимо висновки про перехід від суспільства виключно найманої праці з переважними позиціями робітничого класу до суспільства, диференційованого за статусом зайнятості та з кількісним переважанням позицій середнього класу і помітною гендерною сегрегацією, – висновок, який суттєво поглиблює розуміння рухливої суперечливої позиції сучасного робітничого класу та руйнує поширені стереотипні уявлення з їх політичними наслідками про начебто відсутність середнього класу в українському суспільстві.

Принципово важливим як з точки зору розуміння суспільства, так і методологічного обгрунтування структурних досліджень вважаємо висновок про зміну моделі класової самоідентифікації та набуття смислової й просторової визначеності в класовому самопозиціонуванні в сучасному українському суспільстві. Даний висновок не тільки поглиблює можливості картографування суспільства, розрізнення і прогнозування типових поведінкових схем певних класових формацій та їх сегментів, але й додає суттєві аргументи щодо вибору як об'єктивно, так і суб'єктивно-орієнтованих методологій класового аналізу суспільства.

Звертаємо спеціальну увагу на те, що безумовними здобутками авторки, на наше переконання, які чомусь не знайшли висвітлення в положеннях новизни роботи, є також наступне:

- реалізована по-суті вперше на українських емпіричних даних валідизація методології класового аналізу Е.О.Райта та методології дослідження середнього класу, що помітно посилює методологічне забезпечення вітчизняних дослідників інструментами сучасного класового аналізу;
- вперше здійснене в українській соціології концептуальне та методичне відпрацювання картографування соціального простору у вимірах соціально-класових позицій, що може стати важливим інструментом удосконалення практичної політики на регіональному, місцевому та організаційному рівнях;
- удосконалення авторкою операціональних схем класового аналізу та конструювання відповідних змінних з врахуванням української специфіки ринку праці, професій і зайнятості;
- подальший розвиток і удосконалення україномовного термінологічного апарату класового аналізу у відповідності до англійських розробок і з врахуванням смислових контекстів українських реалій, що сприятиме розвитку наукової мови структурного аналізу та його термінологічної уніфікації.

Дисертаційна робота представлена у вигляді наукової монографії, яка складається зі вступу, п'яти розділів, висновків та списку використаної наукової літератури, представленого на 34 сторінках книги. Текст монографії супроводжується численним емпіричним матеріалом у вигляді таблиць, рисунків і схем. Привертає увагу чітка структура і логіка викладення результатів дослідження. У вступі, окреслюючи концептуальні та методологічні здобутки і прогалини сучасного класового аналізу, авторка виокремлює п'ять вимірів наукової проблеми, на підставі розуміння яких формулює низку взаємопов'язаних дослідницьких задач. Процес і результати їх розв'язання відображені у п'яти розділах монографії. В першому розділі, аналізуючи особливості застосування концепту соціального

класу в сучасній соціології, авторка систематизує та виокремлює тематичні кластери класового аналізу. Це знання формує макросоціологічне уявлення про структури пізнавальних можливостей даного комплексного аналітичного підходу і, в той же час, забезпечує подальший перехід до предметного аналізу евристичності множинних методологій, не порушуючи цілісність підходу. В наступних розділах О. В. Симончук поступово заглиблюється, з одного боку, в порівняльний аналіз застосування класових схем, а з іншого боку, в емпіричне винайдення принципових проявів соціальних класів: від їх «географії» в соціальному просторі, ресурсної диференціації, класових ідентичностей та відмінностей в сприйнятті нерівностей, проявів організаційної мобілізації і класових дій до множинних «класових ефектів» (в термінології авторки) в стані здоров'я, культурних практиках, громадянській активності тощо. В результаті вимальовується велике різнобарвне полотно класової картини сучасного суспільства з чітко прописаним лейтмотивом концептуальної рамки класового аналізу (структури класових позицій – структури класової свідомості – структури організованих дій – соціальні наслідки) і ретельно виписаними численними деталями, які надають реалістичності широким концептуальним мазкам полотна.

Дисертаційне дослідження містить низку безсумнівних переваг. Окрім його актуальності для порівняльних соціологічних досліджень, для соціології соціальних структур, соціології соціальних конфліктів, робота надає гарний зразок дослідницької методології, критичного аналізу, обґрунтування висновків. Авторка сміливо занурюється в гостро дискусійну проблематику сучасної соціології, пропонує результати власного осмислення актуальних суспільних процесів за допомогою обраного аналітичного підходу, не ігнорує деталі в перевірці його евристичності, ретельно відпрацьовує концептуальний апарат та вимірвальні моделі. Приваблює також наукова мова і стиль викладення дослідницьких результатів, які, між тим, є доступними для сприйняття не тільки фаховою соціологічною аудиторією.

Авторка вводить у науковий обіг великий обсяг професійної літератури теоретичного, методологічного та емпірико-орієнтованого характеру.

Повнота викладення основних результатів дисертації в опублікованих працях. Представлена монографія та численні публікації у фахових та інших наукових виданнях за темою дисертаційного дослідження свідчать про повне відображення результатів дисертації. Зміст автореферату та основних положень монографії, у форматі якої представлені результати дисертаційного дослідження, є ідентичним. Автореферат повноцінно відображує логіку та основні результати дисертаційної роботи.

Практичне значення роботи. Результати представленого дослідження формують, по суті, комплексну програму соціологічного дослідження класової структури сучасного українського суспільства та соціальних ефектів цього процесу. Робота надає ґрунтовне методичне забезпечення емпіричних соціологічних досліджень класової структури і структурних процесів. Безумовно корисним для емпіричного дослідного застосування є створений авторкою архів SPSS-синтаксисів класових схем, адаптованих для різних масивів соціологічних даних. Монографічне дослідження О.В.Симончук буде корисним для широкого кола науковців (соціологів, істориків, політологів, економістів), які намагаються зрозуміти сучасне українське суспільство в контексті глобальних та європейських тенденцій структурних змін; для дослідників, які шукають адекватні інструменти пізнання сучасного суспільства; для студентів, які прагнуть до фаховості в галузі соціології та інших поведінкових наук.

Розробки О. В. Симончук широко застосовуються у викладанні навчальних дисциплін з загальної соціології, соціально-політичних студій, соціальної структури, методології дослідження соціальних нерівностей, порівняльних досліджень нової Європи у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка.

Зауваження та дискусійні положення. Вважаємо за доцільне висловити свою позицію, яка має виключно дискусійний характер, стосовно деяких положень проведеного дослідження.

1. Важливим принциповим здобутком дисертаційного дослідження є розроблена авторкою концепція поліпарадигмальних тематичних напрямів класового аналізу, на чому ми наголошували вище. Між тим, цей безсумнівний здобуток має і зворотню сторону. Так, суттєво полегшуючи орієнтацію дослідників в масштабному і строкатому полі класового аналізу в сучасній світовій соціології, у тому числі завдяки розрізненню шести тематичних кластерів, запропонований концептуальний підхід задає певну фрагментацію предметної дослідницької уваги. Фрагментація пов'язана з тим, що предметна дослідницька увага переводиться з цілісності комплексного явища соціального класу та комплексного процесу класової структурації як результату взаємного впливу структурних, культурних і діяльнісних чинників на окремі важливі прояви класу, які можуть бути розрізнені лише аналітично. Таким чином, класовий аналіз може бути інструментально сприйнятим як такий, достатнім результатом якого може бути «мапа» класових позицій, або ресурсна ієрархія, або структура ідентифікацій. В результаті не акцентується важлива ідея реляційних підходів до класового аналізу щодо особливого значення соціальних відносин і соціетальних дій \ практик, в яких і саме в яких соціальні класи фактично проявляються. Дійсно, аналітичний метод передбачає фрагментацію цілісності, розрізнення і поглиблене вивчення її складових. Однак за результатами дуже ретельно здійсненого авторкою аналізу, узагальненого в концепції, нам дещо не вистачило заключного синтезу, або повернення до комплексної цілісності розуміння і дослідження явища соціального класу і класової структурації.

2. Швидкі зміни ресурсно-технологічних, комунікативних, культурних можливостей життя, у т.ч. пов'язаних з просторовими переміщеннями та індивідуальними виборами способу життя й конструювання життєвих

траєкторій, посилюють питання щодо чинників формування класів та критеріїв визначення класів. Результати Ганноверського дослідницького проекту та Британського (BBC) дослідницьких проектів, зокрема, окреслюють перспективи концептуальної та методологічної синергії класового аналізу і методології соціокультурних мільо у виявленні соціальних класів в просторі соціальних відносин. Якими є перспективи класового аналізу масштабного соціального простору «поза працею», за межами стандартної зайнятості, простору, який структурується переважно під впливом стилів життя вільного часу? Відповіді на ці питання відсутні, а їх пошук має бути важливим компонентом запропонованої авторкою масштабної дослідницької програми.

3. Можна ще раз подякувати дисертанту за ретельний аналіз динаміки класової структури українського суспільства та досконало зроблене аналітичне узагальнення сучасних класових схем. Зрозуміло, що все охопити в одній роботі було неможливо. Між тим, в представлених результатах дослідження класової структури українського суспільства, яке переживає глибоку соціальну поляризацію під впливом капіталістичних та олігархічних перетворень, нам не вистачило конфліктного виміру класових відносин, і більш конкретно, – розроблених в марксизмі вимірів експлуатації та відчуження. Які ресурси експлуатації і ким застосовуються в сучасному українському суспільстві? Де межа між експлуатацією та несправедливістю обміну найманої праці на її результати? Чи стає самоексплуатація ознакою не тільки «нових бідних», але й нового креативного класу? Низку питань можна продовжувати. Втім, усі мої питання викликані високим рівнем роботи, її евристичністю, яка стимулює до подальших розмислів та вмотивовує на удосконалення класового аналізу для кращого осягнення й пояснення структурних трансформацій в Україні та світі.

Висновок. Підсумовуючи, вважаю, що дисертація Симончук Олени Володимирівни «Соціальні класи в сучасних суспільствах: евристичний потенціал класового аналізу», яка представлена у вигляді монографії, є

завершеною, оригінальною, ретельно обгрунтованою науковою роботою, в якій розв'язано актуальне наукове завдання щодо визначення евристичного потенціалу сучасного класового аналізу та розробки концептуального уявлення про пізнавальні можливості й обмеження цієї методології вивчення структурних процесів в сучасних суспільствах, українського в тому числі. Відтак, робота відповідає усім змістовним та формальним вимогам пунктів 9, 10, 12, 13 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567 (зі змінами), які висуваються до докторських дисертацій, а Симончук Олена Володимирівна заслуговує на присудження їй наукового ступеня доктора соціологічних наук за спеціальністю 22.00.03 – соціальні структури та соціальні відносини.

Офіційний опонент:

доктор соціологічних наук, професор,
завідувач кафедри соціальних структур
та соціальних відносин факультету соціології
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка



Куценко О.Д.

Підпис засвідчую
Вчений секретар НАЧ
КАРАУЛЬНА Н.В.
01.05.2015

